

Karl Skírnisson

Yfirlitsgrein:

Saga veggjalúsarinnar á Íslandi

VEGGJALÚS, *Cimex lectularius*, er blóðsjúgandi skordýr sem nærast á blóði úr fólki og leggst auk þess á blóðheit heimilisdýr, svo sem hunda, ketti, nagdýr og hænsni. Norskir hvalfangarar sem reistu hús á Framnesi við Dýrafjörð 1893 fluttu með sér veggjalús. Engar heimildir hafa fundist um tilvist veggjalúsar hér á landi fyrir þann tíma. Fimm árum síðar (1898) var veggjalús komin á næsta bæ, Næfranes. Næstu ár og áratugi barst veggjalúsinn síðan jafnt og þétt inn á heimili í nágrenninu, einnig til höfuðborgarsvæðisins og víða um land. Á fjórða áratug 20. aldar hafði veggjalúsar orðið vart í öllum landshlutum. Algengast var að veggjalús bærist milli staða með farangri eða búslóð, stundum barst hún beint frá útlöndum með farangri skipverja. Veggjalús varð víðast algeng í híbýlum og mönnum jafnan til mikils meins. Baráttan gegn henni fór ekki að skila varanlegum árangri fyrr en rétt fyrir miðbik aldarinnar, þegar farið var að nota hið öfluga skordýraeitur DDT. Áður hafði ýmsum aðferðum verið beitt með misjöfnum árangri. Síðast var vitað um veggjalús af „gamla stofninum“ á hænsnabúi í Kópavogi á öndverðum áttunda áratugnum en síðan virðist hún hverfa af landinu. Á níunda áratugnum fór veggjalúsar

aftur að verða vart. Barst hún einkum með farangri innlendra og erlendra ferðalanga sem gist höfðu í nábýli við veggjalús erlendis. Árið 2004 er talið að vart hafi orðið við tíu veggjalúsartilvik í Reykjavík. Tveimur áratugum síðar (2023) hafði þessum tilvikum fjölgað verulega og eru nú talin skipta hundruðum árlega. Flestra tilfellanna verður vart á hótelum, gistiheimilum, útleiguhúsnæði af *Airbnb*-tagi, heimahúsum og húsnæði þar sem innflytjendur eða farandverkafólk safnast saman.

Í innskotsgreinum er fjallað um efni og aðgerðir til útrýmingar, annars vegar fyrir tíma DDT-eitursins (grein A) og hins vegar eftir að DDT barst til landsins (grein B), og sögð samtímasaga um erfiða baráttu við veggjalús á heimili í Kópavogi (grein C). Þá er til gagns og gamans fjallað um „forsögu“ veggjalúsarinnar á Íslandi, þ.e. um heiti dýrsins og spurnir sem menn höfðu af veggjalús fyrir hingaðkomu hennar í lok 19. aldar (grein D). Þennan fróðleik tók saman Mörður Árnason, málfræðingur og yfirlitari Náttúrufræðingsins, og kann höfundur honum bestu þakkir fyrir

1. mynd. Veggjalús (*Cimex lectularious*). Lengd 4 mm. – Bed bug (*Cimex lectularius*). Length 4 mm. Ljósmynd./Photo: Piotr Naskrecki.

INNGANGUR

Veggjalús (*Cimex lectularius*) er blóðsjúgandi skordýr sem eingöngu lifir á blóði. Hún er sólgin í mannablóð en sýgur einnig blóð úr til dæmis hundum, köttum, nagdýrum og hænsnum.^{1,2} Fyrr á tímum áttu veggjalýs gjarnan athvarf inni í rifum eða sprungum ofan við rúmbálka heimilisfólks. Nú á tímum eru veggir yfirleitt sléttir og glufulausir þannig að veggjalýsnar halda sig að mestu leyti í rúmunum sjálfum. Stundum leita þær líka athvarfs undir gólflistum, í umbúnaði mynda á veggjum eða jafnvel inni í rafmagnsdósum. Mörg tilfelli eru þekkt um veggjalýs sem hafa flutt sig milli hæða eftir rafmagnsrörum. Fyrir kunnuga tekur sjaldnast langan tíma að finna ummerki um veggjalýs. Þegar að er gáð má greina felustaðina á því að svæðið í kring er þakið litlum, dökkum blettum sem myndast þar sem dýrin hægja sér og blóðrauðinn nær að þorna.^{3,4} Margir kannast líka við sérs-taka stingandi lykt sem veggjalýs gefa

frá sér. Dýrin hafa kirtla á kviðnum sem seyta daunillum vökva í varnarskyni þegar á þær er ráðist. Oft má greina blóðpunkta á rúmfötum eftir veisluhöld næturinnar. Kveiki menn ljós að nóttu til má stundum koma auga á veggjalýs sem hætta strax að sjúga og hraða sér í felur.¹⁻³

Í þessari samantekt verða lifnaðarhættir og saga veggjalúsarinnar á Íslandi rakin í grófum dráttum. Sagt verður frá landnámi, stiklað á útbreiðslusögu og lýst aðferðum sem beitt hefur verið til að halda þessum óvinsæla rekkjunauti þjóðarinnar í skefjum.

LÝS OG EKKI LÝS

Hér á landi eru ýmis skordýr (Insecta) og raunar líka áttfætlur (Acarina) kalladar -lús í seinni lið samsetts heitis⁵ þótt dýrafræðingar kjósi að nota lúsarhugtakið einvörðungu um soglýs eða naglýs (Anoplura og Mallophaga). Saman mynda þessir hópar lúsaættbálkinn Phthiraptera, einn 27 ættbálka skor-

dýranna.^{1,2} Soglýsnar lifa á blóði (höfuðlús (*Pediculus humanus capitis*) og flatlús (*Phthirus pubis*) eru soglýs) en naglýsnar lifa á próteinum, annaðhvort á hárum spendýra (t.d. hrossanaglús (*Wernerkiella equi*)) eða fiðri (t.d. hænsnalús (*Goniocodes gallinae*)).¹ Allar þessar tegundir eru sem sagt eiginlegar lýs.

Að nota orðið *lús* um veggjalúsina fellur ekki að þessari nafngiftafræði því veggjalúsinn er ekki lús heldur skortíta. Skortítunnar tilheyra ættbálki skordýra sem nefnist Hemiptera.^{1,2} Enska heitið, *bed bug*, tengist rúmunum þar sem oftast verður vart við veggjalúsina. Kórrétt væri því að nefna veggjalúsina 'rúmtítu' en þar sem veggjalúsarheitið hefur öðlast tryggnan sess í máli landsmanna verður nafnbreyting ekki lögð til að svo komnu máli.

Nokkrar aðrar lífverur bera lúsar-nafnbótina með röngu í íslensku. Þannig er til dæmis farið um blóðsjúgandi mítíl sem áður gekk undir heitinu lundalús

(*Ixodes urea*) en er áttfætla (Acarina) en ekki skordýr. Bjarni E. Guðleifsson dýrafræðingur (1942–2019) var frumkvöðull við að kalla áttfætlur mítla og hætta alfarið að tengja áttfætlur við maursnafnið. Maurshugtakið ætti eingöngu við um félagsskordýr, svo sem húsamaurinn (*Hypoponera punctatissima*). Í framhaldi af tillögum Bjarna hættu menn fljótlega að tala um manna-kláðamaur (*Sarcoptes scabiei* var. *hominis*) en nefna hann í staðinn manna-kláðamítill. Á sama hátt tölum við nú um lundamítill og ekki lundalús, rétt eins og heitið skógarmítill (*Ixodes ricinus*) hefur öðlast tryggnar sess í málinu. Sá berst iðulega hingað til lands á vorin með farfuglum en virðist ekki ná að ljúka lífsferlinum hérlendis, væntanlega vegna fáskrúðugrar nagdýrafánu sem lírfum skógarmítillsins er nauðsynleg til að þroskast eðlilega.

LIFNAÐARHÆTTIR OG SKAÐSEMI

Útlit

Fullorðnar veggjalýs verða 5–6 mm langar og sjást því vel með berum augum. Þær eru rauðgular á litinn með flatan og breiðan en þunnvaxinn afturbol og eru kvendýrin heldur breiðvaxnari en karldýrin (1. mynd). Veggjalýs geta ekki flogið en leifar af skjaldvængjum (fremra vængjaparinu sem þekur flugvængi skordýra) sjást aftast á frambol.

Lífsferillinn

Hvert kvendýr verpir nokkur hundruð eggjum um ævina, oft 5–10 eggjum á dag, svo fremi hitastig umhverfisins sé yfir 10°C. Sé kaldara hætta veggjalýs að verpa en þola allt niður í 7°C. Ævilengdin fer eftir hitastiginu þar sem haldið er til, við hagstæðustu skilyrði getur veggjalús lifað í allt að 18 mánuði.^{1–3}

Eggin eru límd við undirlagið og klekjast á um það bil tíu dögum þar sem hiti er nægur. Ungviðið sem skriður úr eggi kallast gyðla. Í útliti líkjast gyðlurnar foreldrunum og eru í raun smækkuð mynd þeirra. Gyðlurnar skipta fimm sinnum um ham áður en þær ná fullorðinsstigi og verða kynþroska, og eru kvendýrin heldur stærri en karldýrin. Eftir hver hamskipti þarf ungvíðið að nærja sig á blóði. Þess á milli er skriðið í felur og legið á meltunni í glufum, undir listum eða dýnum í námunda við þann sem blóð er sogið úr. Við bestu aðstæður, þar sem umhverfishiti er um 28°C, tekur þroskaferillinn 4–5 vikur. Við kuldaþolsmörkin getur þroskaferillinn hins vegar tekið heilt ár. Kjörhitastig veggjalúsarinnar er við 28–32°C en hún drepst fari hitinn yfir 45°C.^{1–3}

Fæðuöflun

Veggjalúsinn hefur oddhvasan sograna sem stungið er í gegnum húð fórnarlambanna til að sjúga úr þeim blóð. Munnvatni er spýtt í sárið til að koma í veg fyrir að blóðið storkni. Veggjalýs eru fljótar að fylla sig af blóði. Við það þenst afturbolurinn út og fái þær að sjúga óáreittar margfalda þær þyngd sína á nokkrum mínútum. Veggjalýs leggja oftast til atlögu að nóttu til. Þá er fylgsnið yfirgefið, klifrað upp á rúmið og hlaupið í átt að uppsprettu fæðunnar, mannum sem þar liggur sofandi í myrkrinu. Veggjalýsnar ráðast oft til atlögu á hendur eða fætur sem skaga út undan sænginni, því að meiri hætta er á að kremjast eða verða fyrir skakkaföllum uppi við líkamann. Eftir að hafa fyllt sig er hlaupið til baka á felustaðinn og lagst á meltuna. Tímamælingar hafa sýnt að gyðlur geta fyllt sig af blóði á um 9 mínútum en fullorðnu dýrin eru heldur lengur að fylla sig, enda stærri.^{1–3}

Hýsilviðbrögð

Þeir sem bitnir eru verða sjaldnast varir við stungurnar meðan verið er að sjúga úr þeim blóð því deyfiefni er í munnvatninu sem spýtt er í sárið. Fljótlega verða þó flestir varir við kláða á stungustaðnum, en sumir sýna lítil sem engin viðbrögð. Ónæmiskerfi manna ræður miklu um hvaða viðbragða verður vart og hversu lengi einkennin vara. Reyni menn að stilla kláða með því að klóra sér bólgnar stungusvæðið enn meira upp. Við hverja stungu getur myndast vessafyllt blaðra, þína. Springi þær er hætta á ígerð. Sumir fá astma-einkenni eftir stungu. Kláði og útbrot gera oftast vart við sig að morgni. Fyrst eftir að dýrið er að ná sér á strik í rúmi hins stungna eru einkennin allajafna væg og hverfa jafnvel þegar líður á daginn. Með tímanum verða einkennin oftast svæsnari. Á því stigi kemur fólk oftast auga á sökudólginn, stundum þegar kveikt er ljós á nóttunni og veggjalýsnar hlaupa í skjól, eða þá að blóðdropar fara að sjást á ljósum sængurfötum.^{1–3}

Þrátt fyrir miklar rannsóknir hefur ekki verið sýnt fram á að veggjalýs beri með sér bakteríu- eða veirusjúkdóma sem valda sjúkdómum í fólk.³

SAGA VEGGJALÚSARINNAR Á ÍSLANDI

Staðan fram til loka 19. aldar

Gamlar heimildir um óværu á Íslendingum benda til þess að veggjalús hafi ekki náð fótfestu hér á landi fyrr en seint á 19. öld. Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson urðu ekki varir við veggjalús á ferðalögum sínum á Íslandi á árunum 1752–1757.⁶ Hvorki Nicolai Mohr, sem tók saman fróðleik um mannasníkjúdyr á síðari hluta 18. aldar,⁷ né Jón Pétursson, sem árið 1834 skrifaði sérstaka lækningabók handa alþýðu,⁸ nefna veggjalúsina á nafn. Á hinn bóginn fjalla

—Innskotsgrein A—

EFNI OG ÚTRÝMINGARAÐGERÐIR FRAM TIL 1944

Fyrst eftir að veggjalús barst á heimili við norðanverðan Dýrafjörð undir lok 19. aldar réðust menn til atlögu við hana með því að bera *kreólín- eða lýsólblöndu* á vegg og dæla þessum efnunum í rifur og holur þar sem veggjalús leituðu skjóls. Upp úr 1930 var farið að nota *formalín-gufu*. Í Mýrahreppi voru til dæmis keyptir formalínlampar sem nægja áttu fyrir öll smituð heimili í Mýrahreppi. Tilraun var gerð á þremur bæjum en sú tilraun bar engan árangur. Að vísu virtist veggjalús hverfa með öllu um hríð en ekki leið á löngu áður en hennar varð aftur vart.¹⁰

Auglýsingar um efni sem vinna áttu á veggjalús. Úr tímaritinu Fálkanum 1932.

FLIT

sóthreinsar á 10 mínútum hesthús, fjós, hænsnahús, eidhús, íbúðarherbergi og fatnað, útrýmir flugum, fiðrildum, mel og öðrum skordýrum, eggjum þeirra og lírfum.

Fæst í smásölu hjá:
Nýlenduverurstanin Jes Zimsen
og Járnvörudeild Jes Zimsen

Heildsölubirgðir hjá:
Hinu íslenska steinolíuhlutafelagi
Sími 1968 Símmelni: Steingolia
Petroleum

Tvö efni voru auglýst í tímaritinu Fálkanum árið 1932 til að vinna á veggjalús. Annað var svenefndur *Flit*-vökví og átti að sprauta honum í rifur og glufur. Bar efnið viðlíka árangur og formalínufan. Hægt var að halda veggjalús í skefjum væri efnið reglulega notað. Hitt efnið var skordýra-*Knock-out*. Reyndist það betur enda handhægt að nota það hvað eftir annað þar sem duftið drap veggja-

lýsnar sem það náði til. Þó var ekki um fulla útrýmingu að ræða. Veggjalúsinn virtist gráðug í skordýraduftið. Gerðu menn það til reynslu að strá því á blett á gólfi að kvöldi og lá þá jafnan flekkur af dauðum dýrum á blettinum að morgni.^{10,11} Ekki er ljóst hvert virka efnið var í þessu eitri en líklegt er að það hafi verið nikótín eða pípretrín sem iðulega voru notuð sem mítla- og skordýrabanar á þessum árum (Magnús Jóhannsson, munnl. uppl.).

MARGT REYNT, MEÐAL ANNARS BRENNISTEINSSVÆLA

Margt annað var reynt, einkum fyrst eftir að veggjalúsinn barst inn á heimili. Menn stökktu sjóðandi vatni í rifur, máluðu, sprautuðu sterku sápuvatni, steinolíu eða lýsólblöndu á felustaði veggjalúsanna. Sumir bikuðu jafnvel heimilin að innan. Í Arnarfirði töldu menn sig hafa náð að útrýma veggjalús í tveimur húsum með *brennisteinssvælu*.¹⁰ Sumir hreinlega rifu gömul hús þar sem veggjalús höfðu hreiðrað um sig og byggðu ný.

BLÁSÝRUGAS, -GUFA, -BRÆLA

Fyrsti skordýrafræðingur Íslands, Geir Gígja, ritaði bókarkafli um veggjalúsina árið 1944¹³ og segir þar að veggjalúsinn sé eitt versta meindýrið í híbýlum hér á landi og að erfitt sé að útrýma henni. Nefnir hann síðan helstu efnin sem talin eru upp hér að ofan. Strax á fjórða áratug aldarinnar varð ljóst að bestan árangur gaf það þegar Trausti Ólafsson, efnafræðingur við Atvinnudeild Háskólans, var sendur á vettvang, klæddur gasgrímu, til að sprauta *blásýrugasi* innanhúss. Trausti hóf þessar aðgerðir fyrst árið 1930. Fjórum árum síðar hafði hann hreinsað níu hús með góðum árangri.^{10,20} Aðferðin er hættuleg og ekki nema fyrir kunnáttumenn að beita henni.¹³ Í heilbrigðisskýrslunum frá árinu 1945 kemur fram að á Ísafirði séu nokkur hús samt svo gisin að eitrun með blásýru komi þar ekki að fullum notum. Eitrið náði að smjúga út áður en veggjalúsnað drepast.¹⁰ Brátt reyndi svo ekki meira á notkun ofangreindra efna því nýtt eitur, undraefnið DDT, var komið á markað.^{11,17}

2. mynd. Útbrot eftir veggjalús. – Bite marks of bed bugs.
Ljósmynd./Photo: B. Gregory

þeir um annars konar óværu sem á þeim tíma hrjáði Íslendinga, einkum mannafló (*Pulex irritans*), mannakláðamítillinn (*S. scabiei var. hominis*), höfuðlús og búklús (*P. humanus capitis* og *P. h. humanus*).⁶ Í Landfræðissögu Þorvalds Thoroddsens⁹ er tekinn saman fróðleikur frá fjölmörgum erlendum ferðalöngum um aðstæður á Íslandi en þar er veggjalúsarinnar hvergi getið. Kuldi innandyrna á vísast þátt í því að þessi hitakæru skordýr náðu hér ekki fótfestu. Veggjalúsinn fór þó hvergi dult eftir að hennar tók að verða vart.¹⁰⁻¹² Það er augljóst af vitnisburði Geirs Gígju, fyrsta menntaða skordýrafræðings landsins, árið 1944 þegar hann segir að veggjalúsinn sé eitt versta meindýrið sem tekið hefur sér bólfestu í híbýlum hér á landi.¹³

Samtímaheimildir í heilbrigðisskýrslum

Árið 1881 tók nýstofnað Landlæknisembætti til við að safna skipulega upplýsingum um heilbrigði og sjúkdóma þjóðarinnar með því að fá héraðslækna landsins til að semja árlegar skýrslur um sjúkdóma og heilbrigðismál.¹⁰ Þar á meðal eru ýtarlegar upplýsingar um landnámssögu veggjalúsarinnar. Fullyrt er að veggjalúsinn hafi borist til Vestfjarða undir lok 19. aldar með norskum hvalföngurum, sem hingað fluttust og byggðu upp aðstöðu til hvalskurðar á Framnesi eða Höfðaodda við norðanverðan Dýrafjörð.¹⁴⁻¹⁵

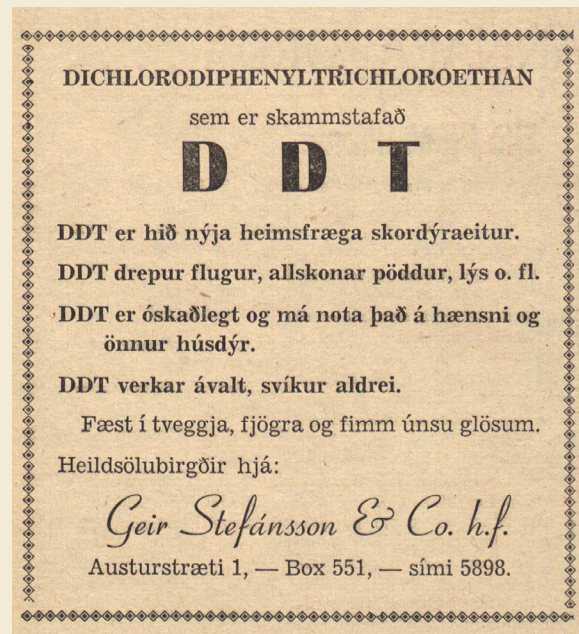
Útbreiðslan 1934

Vilmundur Jónsson (1889–1972) landlæknir hafði forgöngu um að safna skipulega upplýsingum um landnámssögu og útbreiðslu veggjalúsarinnar á Íslandi. Fljótlega eftir að hann hóf störf ritaði hann öllum starfandi héraðslæknum landsins bréf og bað þá um að afla upplýsinga um það hvort veggjalús væri að finna í umdæmum þeirra, og þá á hvaða heimilum. Fór hann þess á leit að héraðslæknar létu greinargerð þar að lútandi fylgja heilbrigðisskýrslu héraðsins fyrir starfsárið 1934. Greinargerðir bárust úr 31 héraði en 18 héraðslæknar létu bréfi hans ósvarað.¹⁰

—Innskotsgrein B—

EFNI OG ÚTRÝMINGARAÐGERÐIR 1945–1996

DDT (*dichloro-diphenyl-trichloroetan*) þótti sérlega öflugt og meðfærilegt skordýralyf sem farið var að nota erlendis um 1940. Ekki liðu nema nokkur ár þar til eitrið var auglýst til sölu hér á landi (1944) og bent á það að lyfið væri hentugt til að útrýma veggjalús. Fyrst er talað um DDT í heilbrigðisskýrslum 1945.¹⁰ Varð notkun þess strax almenn og algeng. Árangurinn lét ekki á sér standa því strax um miðbik aldarinnar var veggjalúsin á hröðu undanhaldi í híbýlum og hvarf svo að mestu á næstu árum. En böggull fylgdi skammrifi. DDT var þrávirkt. Efnið safnaðist upp í lífkeðjunni og truflaði meðal annars tímgun ránfugla og rándýra. Í Evrópu var DDT fyrst bannað í Ungverjalandi árið 1968. Svíar og Norðmenn fylgdu í kjölfarið og bönnuðu efnið 1970, og í Bandaríkjunum var það bannað árið 1972.²³ Á Íslandi var notkun DDT í garðrækt bönnuð á öndverðum áttunda áratugnum. Efnið var samt áfram til sölu í nokkur ár, en einungis í litlum skömmtum og þá til að eyða óværu.²¹ Sala og notkun DDT var alfarið bönnuð hérlandis árið 1996.²² Mest var notað af DDT um miðbik aldarinnar en síðar dróst notkunin saman. Heildarnotkun af hreinu DDT sjöunda áratug aldarinnar er áætluð 1.645 kíló.²²

Auglýsing í Morgunblaðinu 19. júní 1946, bls. 7.

Upphafid í Mýrahreppi

Í greinargerð héraðslæknisins í Þingeyrarlæknishéraði, Óskars Einarssonar (1893–1967), kemur í ljós að í engu sveitarfélagi var veggjalús algengari en í Mýrahreppi vestra árið 1934, sem náði yfir norðanverðan Dýrafjörð og Ingjaldssand. Til að safna sem nákvæmustum upplýsingum um útbreiðsluna bað Óskar alla húsráðendur í hreppnum um skriflega umsögn. Bárust svör frá ellefu bændum. Sjálfur bætti læknirinn við upplýsingum sem hann bjó yfir um fjögur heimili í hreppnum. Í greinargerðinni til landlæknis kom svo fram að veggjalúsar hafi fyrst orðið vart í gömlum torfbæ á Næfranesi árið 1898, bæ sem liggur um þrjú kílómetra innan við hvalveiðistöðina á Framnesi þar sem

Norðmenn reistu sér hús fimm árum áður og báru með sér veggjalús.¹⁰

Landnámssaga veggjalúsarinnar á Íslandi er því talin hefjast í Dýrafirði, væntanlega strax árið 1893. Eftir það berst veggjalús smám saman bæ af bæ í Mýrahreppi. Til dæmis varð veggjalúsar fyrst vart í Hjarðardal árið 1916 og árið 1923 fannst hún á öðru býli á Næfranesi. Að sögn ábúanda mátti heita óbúandi þar á bæ vegna veggjalúsar allt fram til ársins 1931. Þá var fyrst gripið þar til eitrunaraðgerða. Þær fólust í því að sprautað var innanhúss svonefndu *knock-out*-dufti (sjá Innskotskafla A). Að mati héraðslæknisins var útbreiðslan þó furðu hæg innan hreppsins. Um 1914 var honum kunnugt um veggjalús á þremur heimilum í Mýrahreppi; 20

árum síðar var hún komin á flest heimili hreppsins.¹⁰

Nærleggandi sveitir

Veggjalús dreifðist frá Mýrahreppi í nálægar sveitir. Árið 1934 var vitað um veggjalús á einum bæ við sunnanverðan Dýrafjörð. Bærinn var Hvammur. Þangað barst óværan með bóndanum sem stundað hafði vinnu á Framnesi áður en stöðin þar var rifin niður og flutt austur á Mjóafjörð árið 1903. Athygli vekur að veggjalúsin náði ekki að dreifast frá Hvammi um nágrennið sunnan Dýrafjarðar. Árið 1934 var veggjalús einnig komin í þrjú hús á Suðureyri og hafði þá einnig í mörg ár verið í húsi á Ísafirði.¹⁰

Staðan annars staðar á landinu

Í greinargerð landlæknis frá 1934 kemur fram að í mörgum þeirra héraða sem svör bárust ekki frá hafi viðkomandi lækni verið ókunnugt um veggjalús. Sjálfur vissi landlæknir þó um veggjalús í fjórum þessara héraða, í Reykjavík, á Ísafirði, á Húsavík og í Hornafirði. Héruð þar sem læknar aftur á móti staðfestu tilvist veggjalúsa þetta ár voru Hafnarfjörður (1 heimili utanbæjar), Bíldudalshérað (2 bæir), Þingeyrarhérað (16 heimili á 13 sveitabæjum), Flateyrahérað (3 hús á Suðureyri), Hólmavíkurbæjar (1 sveitabær), Akureyri (1 hús) og Síðuhérað (2 sveitabæir).¹⁰ Árið 1934 hafði veggjalúsar því orðið vart í 11 af 49 læknishéruðum landsins. Næstu ár hélt útbreiðslan áfram. Árið 1942 er þess getið í heilbrigðisskýrslunum að allt sé morandi í veggjalús á elliheimilinu á Ísafirði og 1944 er sagt frá því að veggjalús hafi borist til Norðfjarðar með sjómanni í Englandssiglingum, og sé komin í sex íbúðir.¹⁰ Uppruni veggjalúsa var því ekki alltaf rakinn til Vestfjarða.

Veggjalús nær hámarki

– Viðsnúningur næst með DDT

Útbreiðsla og algengi veggjalúsa náði hámarki á Íslandi á árum heimsstyrjaldarinnar síðari. En fljótlega eftir að hið öflug skordýraeitur DDT bættist í vopnabúr landsmanna (sjá Innskot-skafla B) tók veggjalús að fækka og útbreiðslan dróst saman.^{16,17} Enn varð veggjalúsar þó vart á nýjum stöðum, svo sem árið 1947 á Varmalæk í Skagafirði.¹⁰

DDT var notað ótæpilega til að útrýma veggjalús. Til að byrja með var það oft notað samhliða blásýru sem bræld var innandyra (sjá Innskot-skafla A). Árangurinn lét sjaldnast á sér standa og er hann gjarnan tíundaður í Heilbrigðisskýrslum.¹⁰ Á Vestfjörðum var farið að nota DDT árið 1945 en árið eftir var veggjalús víða algeng, sem marka má af því að við skólaskoðun í Þingeyrarlæknishéraði sáust útbrot eftir veggjalús á 83 börnum.¹⁰ Erfiðast var að eyða veggjalús í gömlum timburhúsum, en tókst þó á næstu árum.

Staðan í Reykjavík á öðrum fjórðungi 20. aldar

Veggjalús hafði þegar árið 1923 sest að í Pólunum í Reykjavík. Næstu ár skaut hún upp kollinum á sífellt fleiri nýjum stöðum á höfuðborgarsvæðinu. Árið 1930 hófust eitranir með blásýrugasi (sjá Innskot-skafla A) en allt kom fyrir ekki og útbreiðslan jókst jafnt og þétt. Skjótur viðsnúningur varð þegar farið var að nota DDT árið 1945 (sjá Innskot-skafla B). Við lestur Heilbrigðisskýrslna næstu árin má samt sjá að veggjalúsinn hafði komið sér víða fyrir. Strax árið 1945 var lagt til atlögu við veggjalús í 43 herbergja húsi í Reykjavík. Árangurinn varð ágætur og bar ekkert á veggjalús í húsinu eftir það. Næsta ár var veggjalús eytt á 18 stöðum öðrum, í samtals 34 herbergjum. Árið 1947 var eitrad í 120 herbergjum í 27 húsum og árið 1948 var eitrad í 170 herbergjum. Eftir það fækkaði tilfellum svo hratt að um miðbik aldarinnar hætta læknar að nefna veggjalús í heilbrigðisskýrslunum.¹⁰

Seinni helmingur 20. aldar

Eftir miðbik aldarinnar hvarf veggjalúsinn að mestu á Íslandi en ráðist var til atlögu við hana þar sem tilfelli komu í ljós á sjötta og sjöunda áratugnum. Þekking, reynsla og árangursríki efnivoru til staðar. Síðast var vitað um „gamla stofninn“ héraðs á hænabú í Kópavogi á áttunda áratug aldarinnar og var henni fljótlega útrýmt.

Ásmundur Reykdal var meindýraeyðir Reykjavíkurborgar um árabíl. Sagði hann frá því í viðtali 1989 að þá hefði árum saman ekki orðið vart við veggjalús í Reykjavík, utan eins tilviks sem kom upp um miðbik níunda áratugarins þegar veggjalús fundust í farangri ferðalangs sem var að koma að utan.¹⁸

Þessi staða átti eftir að gjörbreytast með auknum ferðalögum til landsins. Fyrstu veggjalús sem komu til kasta höfundar höfðu komist á legg í íbúð í Breiðholtinu í Reykjavík og fundust í júlí 1997. Smitið var rakið til dvalar íbúans á hótellherbergi í Bretlandi haustið áður. Næsta tilvik kom upp

sumarið 2000 og var það í Vogahverfinu í Reykjavík. Fljótlega hættu veggjalús samt að berast að Keldum til greiningar, einkum vegna þess hversu auðgreindar lýsnar eru og ummerki eftir þær skýr. Þolendur vita því oftast við hvað er að eiga og hafa strax samband við þá meindýraeyða sem auglýsa það opinberlega að þeir hafi sérhæft sig í því að útrýma veggjalús.

Ný öld

Árið 2004 áætlaði meindýraeyðir hjá Meindýravörnum Reykjavíkurborgar að um 10 veggjalúsartilfelli hafi komið upp í borginni það ár (Ómar Dabny, munnlegar upplýsingar). Tæpum tveimur áratugum síðar var haft samband við meindýraeyða sem taka að sér að eyða veggjalús. Kváðust sumir þeirra fá að jafnaði eitt tilvik á viku að takast á við. Samkvæmt því skiptir fjöldi veggjalúsartilfella á landinu nú (2023) væntanlega hundruðum. Auk heimahúsa (sjá Innskot-skafla C) eru þessi tilfelli hvað algengust í ferðaþjónustuhúsnæði, á hótélum, gistiheimilum og í Airbnb-íbúðum, og í húsnæði innflytjenda, vinnubúðum farandverkamanna og jafnvel í skálum ferðafélaganna, auk heimahúsa. Hættan er vitaskuld mest þar sem margir leita gistingar og gestirnir eru að koma frá löndum þar sem veggjalúsinn er algeng.

Útrýmingaraðferðir nú

Síðustu áratugina hefur fjöldinn allur af eiturefnum verið notaður til að útrýma veggjalús. Þau verða ekki kynnt hér frekar en fram kemur í Innskot-skafla C. Á síðari árum hafa umhverfisvænni aðferðir en áður tíðkuðust rutt sér til rúms, aðferðir þar sem spilað er annaðhvort á hita- eða kuldaþolmörk veggjalúsarinnar.^{3,19}

Hitamedferð miðar að því að hækka hitastigið í umhverfi dýranna í tiltekinn tíma upp fyrir 50°C þar sem rannsóknir hafa sýnt að veggjalús lifa ekki við meiri hita en 45–47°C. Til að hækka hitastigið eru notaðir sérhannaðir blásarar, yfirleitt rafmagnskyntir. Þvott má þvo við

–Innskotsgrein C–

ÚTRÝMINGARSAGA ÚR KÓPAVOGI

Veggjalús barst inn á heimili höfundar árið 2007. Með hjálp meindýraeyðis tókst að útrýma óværunni en útrýmingaraðgerðir stóðu yfir í heilt ár og þurfti að eitra fimm sinnum.

Tildrögin voru þau að sonur höfundar fór í júní 2007 með Skólahljómsveit Kópavogs í 13 daga tónleikaferð um Ítalíu, Króatíu og Austurríki. Gist var á farfuglaheimilum og gistihúsum í ódýrari kantinum. Einhvers staðar á leiðinni náðu veggjalýs að koma sér fyrir í farangrinum og þegar heim var komið leitustu dýrin upp í rúmið í herberginu. Svo háttaði þar til að þétt upp við höfðalagið var ofn á vegg og þaðan lagði yl að rúminu. Síðar kom í ljós að á þessum stað voru mestu ummerki um dýrið, allt var þar krímugt af blóðskít, hömum, eggjum og veggjalús á öllum aldri.

Um það bil tveimur mánuðum eftir heimkomuna, í ágúst-september, nefndi sonurinn að hann hefði fengið útbrot á handlegg, en þau hjöðnuðu þegar leið á daginn. Engan grunaði að veggjalýs væru á ferð. En næstu vikur bárust endurtekin útbrot nokkrum sinnum aftur í tal. Sonurinn tók reglulega ofnæmislyf á þessum tíma, sem trúlega minnkuðu ofnæmissvarið. Um miðjan október, fjórum mánuðum eftir heimkomuna, sá sonurinn brúna pöddu í rúminu þegar ljós var kveikt að næturlagi og í byrjun nóvember sá hann aftur skordýr í rúminu um miðja nótt. Í þetta skiptið vakti hann föður sinn, höfund, og lýsti því hvers hann hafði orðið áskynja. Eftir greinnsan næsta morgun leiddi í ljós að allmargar veggjalýs lúrdi undir þverfjölunum sem héldu dýninni uppi. Tóku þær til fótanna strax og farið var að hreyfa við fjölunum. Þegar hér var komið sögu voru tæpir fimm mánuðir liðnir frá heimkomu sonarins. Sé miðað við um sex vikna langan þroskaferil^{2,3} höfðu tvær til þrjár kynslóðir þegar komist á legg í rúminu.

Haft var samband við Guðmund Óla Scheving meindýraeyði, sem mætti samdægurs á staðinn með úðakút sem í var efnið *cimetrol* frá fyrirtækinu PelGar í Bretlandi. Efnið inniheldur annars vegar skordýraeitrið *cypermethrín* (það hindrar eðlileg taugaboð hjá skordýrum) og hinsvegar *pýríproxýfen* (efni sem kemur í veg fyrir hamskipti gyðlanna). Föt og allt lauslegt var fjarlægt úr herberginu, og sett í ruslapoka sem lokað var tryggilega. Pokarnir voru síðar settir í vikutíma í -18°C frost. Dýninni

var hent. Hliðar rúmsins voru skrúfaðar frá göflum, allt timburverk lagt á mitt gólf og úðað báðum megin frá með eitrunu. Gólflistar voru losaðir frá veggjum og eitri úðað bak við þá og herberginu lokað. Við skoðun nokkrum dögum síðar sáust dauðar veggjalýs í námunda við rúmið en ungvíði, lirlfur og tugir gyðlna á ýmsum stigum fundust ennþá lifandi bak við festiskrúfur sem ekki hafði verið losað um þegar rúmið var tekið í sundur. Einnig meðfram pílurum, sem og í þröngum rifum í höfðagaflinum þar sem eitrið hafði ekki náð að leika um lirlfur og yngstu gyðlurnar sem héldu sig í smæstu rifunum. Þegar þetta var ljóst var rúminu hent.

Fjögur svefnherbergi eru á efri hæð hússins og varð veggjalúsa vart í tveimur þeirra. Skömmu áður en eitrad var í fyrsta sinn varð annar sonur höfundar einnig var við útbrot eftir veggjalýs og var þá líka eitrad í rúmi hans og herbergi.

Eitrad var í báðum svefnherbergjunum sem óværan hafði fundist í annað sinn um miðjan desember. Aftur var eitrad um miðjan febrúar og nú var dýnum lyft í öllum svefnherbergjunum fjórum og úðað þar í rúmbotna og meðfram gólflistum. Nokkrum vikum síðar fundust tvær dauðar veggjalýs undir rúmi í herberginu þar sem óværan hafði búið um sig sumarið áður. Talið var líklegast að þær hafi lifað inni í rafmagnsdós bak við rúmið en þar hafði aldrei verið eitrad. Þegar eitrad var í fjórða sinn í byrjun apríl var rafmagn tekið af hæðinni, lok skrúfuð af rafmagnsdósum og eitri úðað inn í dósirnar. Enn og aftur var skipulega úðað í rúmbotna og undir dýnur. En lengi er von á einum því að í byrjun maí fékk sonurinn í hinu herberginu níu dæmigerð veggjalúsarbit á öxl og háls. Í framhaldinu var rúminu hent og eitrad í svefnherbergjunum í fimmta sinn.

Næstu mánuði og raunar misseri varð smám saman ljóst að tekist hafði að útrýma veggjalús á heimilinu.

Egg, gyðlur og fullorðnar veggjalýs í rúmi. – Eggs, nymphs and adult bed bugs in a bed. Ljósmynd/Photo: Karl Skírnisson.

Veggjalús (*Cimex lectularius*).
– Bed bug (*Cimex lectularius*).
Ljósmynd/Photo: Adobe Stock

hitastigi sem fer yfir 50°C, og tau má hita í þurrkara fari hitinn upp fyrir 50°C. Framleiddir hafa verið færanglegir hitaklefar sem viðhalda þessu hitastigi og er hentugt að stinga í þá ýmsum munum sem þola 50°C hita án þess að skemmast.^{2,3}

Brennheit gufa er stundum notuð til að drepa veggjalús, en gæta verður að því að gufustrókurinn sé ekki svo sterkur að egg og ungvíði þyrlist upp og lendi á stöðum þar sem það lifir áfram. Hægt er að stinga hlutum sem þola að blotna inn í gufubað sem kynt er upp fyrir 50°C.^{2,3}

Kælimeðferð byggist á því að drepa veggjalús í frosti. Frysting í kistum eða klefum drepur veggjalús fari frostið niður í -18°C í að minnsta kosti 10 klukkustundir. Best er að hafa það sem frysta skal í loftþéttum umbúðum. Kælimeðhöndlun með þurrís (fljótandi CO₂ sem er haft í þrýstikút) hefur einnig gefið allgóða raun. Efninu er þá sprautað með sérstökum búnaði á staði þar sem dýrið leynist. Þurrísinn gufar upp við -79°C og þessi skyndilegi kuldi drepur egg jafnt sem gyðlur og fullorðin dýr. Sambærileg aðferð er að nota fljótandi köfnunarefni (N) sem sýður við -179°C.^{2,3}

Notkun skordýraeiturs hefur verið algengasta leiðin til að útrýma veggjalús á undanförunum áratugum en sá böggull fylgir skammrifi að dýrin mynda mótstöðu gegn sumum þessara eiturefna þannig að árangursríkast er talið að

beita ýmsum mismunandi aðferðum við útrýmingaraðgerðirnar (sjá Innskotskafla C).

SUMMARY

The bed bug's (Cimex lectularius) history in Iceland

Bed bug (*Cimex lectularius*) is an insect that sucks blood from humans and several mammalian and bird species, e.g. dogs, cats and poultry. Norwegian whalers that moved to Framnes in Dýrafjörður in 1893 were probably first to bring bed bugs to Iceland. Earlier records of bed bugs in the country are unknown. Five years later (1898) bed bugs had spread from the whale station to the neighbouring farm. In the following years and decades bed bugs spread further along in the country, first in the neighbourhood of Framnes, later in the capital area. Actually, in the 1930s, bed bugs had been reported from all parts of Iceland. They commonly hitchhiked to new places in suitcases, used furniture and in clothing. In certain cases, sailors arriving from abroad brought bed bugs to their homes. The occurrence and distribution of bed bugs in Iceland peaked in the mid-1940s. However, as soon as DDT became available, and this new effective insecticide became systematically used to fight the pest, bed bugs could be rapidly eradicated in human residences. The use of DDT in Iceland was banned in 1996. The last confirmed case in the 1970s was de-

tected on a poultry farm in the capital area. In the 1980s, bed bugs began to emerge again. Around 2004, pest controllers in the capital area dealt with some 10 bed bug cases annually. Two decades later (2023) these numbers are believed to have increased to several hundred per year, and they are now spotted in all parts of Iceland. Most frequently, bed bugs are detected in hotels, guesthouses, Airbnb flats and in rooms of migrant workers or immigrants.

–Innskotsgrein D–

FORSAGA VEGGJALÚSARINNAR Á ÍSLANDI

eftir Mörð Árnason

Karl Skírnisson hefur nú skráð sögu veggjalúsarinnar – eða rúmtítunnar – á Íslandi. Þá er ekki úr vegi að grafast fyrir um *forsögu* veggjalúsarinnar á landinu bláa – athuga hvað menn kunna að hafa vitað um þetta meindýr áður en það gerðist nærgöngult í íslenskum rúmstæðum á síðasta tug 19. aldar.

Þá er helst að leita að orðinu *veggjalús* í heimildum – hingað til hefur paddan ekki haft önnur heiti, og gá hvað það segir okkur um forsöguna.

GRIPID Í TÓMT VIÐ NORSKU HIRÐINA

Byrjum á byrjuninni og orðasöfnum um forn málið – hið sameiginlega tungumál á vestnorræna svæðinu á miðöldum.

Og úr heimild frá 13. öld stekkur fram *veggjalús*! Þetta er svokölluð Hirðskrá, reglur um hegðun við norsku konungshirðina, orðin til hjá Magnúsi lagabæti Hákonarsyni, sem var annar kóngur Íslendinga (1263–80) á eftir föður sínum. Hirðskráin á eldri rætur, en aðalhandritið er frá fyrri hluta 14. aldar. Dýrið er nefnt í kafla um vopn sem hirðmönnum ber að eiga, og um skyldu þeirra til að taka þau með þegar lúður er þeyttur til merkis um að konungur vilji hitta sína menn – hina handgengnu hirðmenn. Í kaflalokin segir, á íslensku með stafsetningu okkar tíma:¹

Lítil vorkunn er og á því að handgengnir menn hafi þá og eigi öll vopn sín með sér þegar þeir eru hjá konungi. Er og seint til þeirra [vopnanna] að taka er heima eru, hvers sem við þarf, og meira um vert þar sem líf konungsins er og hans góðra drengja en vopn þau sem ryð eða **veggjalýs** eða mölur éta heima.

Í frumtextanum: ... en uopn þau sem rydr eda uæggia lyss eda molr eta hæima.

En það sem þessi veggjalús étur er vopn! væntanlega úr tré, til dæmis skildir, og þetta er því ekki okkar skordýr, heldur líkast til veggjatítlan (*Anobium punctatum*)² sem er kunn um öll Norðurlönd frá fornu fari.

BISKUP KENNIR LATÍNU

Að öllum líkindum er það líka viðarætan sem Jón Árnason Skálholtsbiskup (1665–1743) á við þegar hann skýrir orðið *cimex* í latneskri orðabók 1738, og svolitlu orðasafni fjórum árum áður:^{3,4}

◦ Cimex ...: **Veggia-lus**, Trieormur.

Skýringarorðin virðast vera samheiti. Og hér er latnesk tunga á boðstólum en ekki fjallað um samtímafyrirbæri innanlands eða utan.

Þessi fletta gengur svo aftur í ýmsum orðabókum og orðasöfnum – um viðarætuna nokkurn veginn örugglega. Það sést til dæmis ágætlega hjá Birni

Halldórssyni í Sauðlauksdal (1724–94). Í merkri orðabók hans er **Veggjalús** skýrð sem „*cimex*, *Væggelus*“. Næsta orð í röðinni er „Veggjatítla“ og við það stendur bara „idem“ – það sama og síðast.⁵

Og reyndar má gera ráð fyrir sömu sögu í óprentuðum orðasöfnum frá 18. og 19. öld. Veggjalúsinn er á sínum stað í orðabókarhandriti Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (1705–79),⁶ hins kunna aðstoðarmanns Árna Magnússonar handritasafnara, sem er mikið að vöxtum en nokkuð óskipulegt og aðallega á latínu. Orðskýring Grunnvíkingsins er aðeins sú að dýrið sé til á Íslandi, og verður því að telja að átt sé við *Anobium punctatum* og ekki blóðsuguna:

◦ **Veggia lws** ... quæ tamen in Islandia inveniuntur.

SVEINN PÁLSSON SEGIR TÍÐINDI

Líður nú og bíður fram til loka 18. aldarinnar að sjálf Upplýsingin ríður í hlað í leiðsögn Magnúsar Stephensens dómstjóra og konferensráðs. Þá fyrst verður vart raunverulegra tíðinda af *Cimex lectularius* á íslensku. Það er Sveinn Pálsson læknir og náttúrufræðingur sem segir þau – í greinum sem hann þýddi í *Rit þess konunglega íslenska lærdómslistafélags*, ársrit sem Magnús hélt úti til að fræða landsmenn og reka áróður fyrir upplýsingu og framförum með einkunnarorðunum: *Gudi! Konunginum! og Föðurlandinu!*

Þessar greinar eða bókarbrot eru eftir merka vísindamenn, Svíann Torbern Olof Bergman (1735–84), efna- og steindafræðing: Rit um þá organísku eður lifandi hluti á jarðarhnettinum;⁷ og Þjóðverjann Anton Friedrich Büsching (1724–93), jarðfræðing með meiru: Undirvísan í náttúruhistoríunni fyrir þá sem annaðhvort alls ekkert eður lítið vita af henni.⁸

Þorbjörn Bergmann víkur að veggjalús þegar hann lýsir húsakynnum í höfuðborg Perúríkis:

Í Líma, hvar ekkert vatn kemur, eru húsín einungis þakin með þunnum borðviði og litlu af mold til að stela úr sólargeislunum, safnast þar í svo mikil óværa, einkum **veggjalýs** og flær, að þá bylur feykir stykki af þessu lausabaki niður í húsasundin vaða menn í millíónum af óværu þessari, eins og svartasta kolareyk.

Hér er líklegra – eða hvað? – að viðarætan sé á ferðinni. Verður þó ekki slegið föstu. En í náttúrusögu Büschings segir meðal annars frá skordýrum með fjóra vængi, og þar er þetta:

Mörg kyn þeirra eru með hýði yfir vængjunum, sem annaðhvort að nokkru eður öllu leyti skýlir þeim efri vængjum, og er annaðhvort að hálfu eður öllu leyti skelhart. Af hinum fyrri eru margslags járnsmiðir, af þeim síðari eru ýmsar tegundir með sogbroddi, hvar á meðal eru **veggjalýsnar*** (jafnvel þó þær sem halda sig í rúmum fólks séu vænglausar), **blaðlýsnar**, sem almennt kallast mjöldögg, og skarlatormurinn.

Neðanmáls er svo frekari umfjöllun um veggjalúsina:

Verst allra þessa kyns er sú veggjalús sem heldur sig í rúmum; þínir hún einkum skinnveikt fólk mjög um nætur. Mest heldur hún sig í gömlum

húsum og rúmstæðum af furutré, helst ef gamall hálmur er í þeim. Ýmis ráð eru við þessari óværd, nl. tóbaksreykur, brennt skinn, kvikasilfur, viktríl-olía hellt á grásalt; hinn svonefndi *flugnasveppur*, útbleyttur í vatni, og lögurinn ryðinn í holer og rifur nokkrum sinnum, er raunar gott meðal til að drepa veggjalýs. Þær hafa svo að segja önga vængi en þó stofninn til þeirra.

Hér eru sannarlega hafin fræðileg kynni Íslendinga af *Cimex lectularius*.

BENEDIKT GRÖNDAL STUTTORÐUR

Það er enginn vafi 1878 í Dýrafræði Benedikts Gröndals (104), þar sem í kaflanum um „Skorkvikindi, skordýr“ – undirkafla „Hálfgjör myndbreyting“ – undirundirkafla „Með sogmunni“ er minnst á dýrið, atferli þess og heimkynni:⁹

Veggjalús (*Cimex*) er í útlöndum og sækir í rúm og sýgur blóð úr mönnum.

Alþýðufræðarinn Þórarinn Böðvarsson (1825–95), prestur og alþingismaður, er heldur ekki langorður um kvikindið í dýrakynningu í *Lestrarbók* sem hann gaf út fyrir ungmenni þjóðhátíðarárið 1874.¹⁰

Af **veggjalúsum** eru til margar tegundir; ein þeirra er sú er heldur sig í rekkjum, flóin, bítur hún sofandi menn, tegund sú æxlar mjög kyn sitt, og getur soltið mörg ár. Hreinlæti og gott loft útrýmur henni best.

Hér kallar hann hana fló, en áður hefur komið fram að veggjalýsnar hafa „vængi í kross“ og síðar er rætt um „hinar eiginlegu flær“.

PLÁGUR VESTURHEIMS

Um það leyti sem *Cimex lectularius* berst til Íslands stendur yfir mikil deila um flutningana til Vesturheims. Fjöldaferðir þangað hófust árin 1873 og 1874 og standa síðan fram yfir aldamót. Hámarki ná Vesturheimsferðinar árin 1887–88 þegar um 3.200 manns flytjast úr landi – af um 70 þúsund.¹¹

Stjórnvöld í Kanada og norðlægum fylkjum Bandaríkjanna lögðu sig fram um að hvetja Íslendinga til að koma vestur, að ógleymdum agentunum sem höfðu beinan hag af sem mestum flutningum. Vesturfararnir sjálfir skrifuðu heim um ferðina og landnámið – og hylltust til þess að leggja áherslu á kostina en láta gallana liggja í þagnargildi.

Þar á móti mæltu ýmsir og töldu ferðunum og flutningunum flest til foráttu, og mótaðist sú afstaða ekki síst af nokkuð þrúttinni þjóðerniskennnd. Og sumir reyndu svo einsog gengur að meta hlutlægt kosti og galla.

Í þessar deilur blandast veggjalúsinn rétt ókomin til Íslands. Það eru að sjálf-sögðu andstæðingar og efasemdarmenn um vesturferðir sem halda henni á lofti til varnaðar.

Gísli Jónasson bóndi á Svínárnesi í Höfðahverfi flytur fyrirlestur í Reykjavík árið 1890¹² eftir ársdvöl vestra, meðal annars í Manítóba og Dakóta, og telur helstu ókosti landsins, vetrarfrost, ofsa-hita á sumrum, og flugu –

sem er versta landplága. Þá er **veggjalúsinn** önnur landplágan, og ekki betri. Hún er þar í öllum húsum, nema steinhúsum, en þau eru fágæt. Hvað mikið hreinlæti sem haft er, rúmöt þvegin á viku hverri og rúmstæðin hreinsuð sem best má verða, þó er enginn vegur að verjast þessu kvikindi. Helsta ráðið er að láta rúmin standa langt frá vegg, og láta rúmfaeterna standa niðri í vatni. Fætur og hendur bóligna upp undan biti þessara kvikinda og fylgir ákafur kláði.

Dularhöfundurinn „Möðruvellingur“ stendur í ritdeilu við „einn“ í *Þjóðólfi* ári síðar, og þar ber vesturferðirnar sannarlega á góma:¹³

Að minnsta kosti mun eg eigi til þeirra leita sem ætla hreint að leka niður eins og þrátt tólgarkerti undir þunga einungis sinnar eigin hrygg-lengju, mænandi vonaraugum til mis-kunnsömu stjórnarinnar vestan við hafið, að hún flytji sig vestur á auðnirnar í Canada, til „bolahundanna“, „veggjalúsarinnar“ og „skonksins“, það er allra síst færst.

Sveinn Brynjólfsson agent eða „út-flutningsstjóri“ frá Vopnafirði skrifar ferðasögu sína um Íslendingabyggðir vestra í nokkur tölublöð *Landnemans* árið 1892.¹⁴ Þar viðurkennir hann ýmsa ókosti búsetu vestra en reynir bæði að lýsa kostunum og draga úr ótta við það sem andstæðingar telja fram, „sum-arfrostin, þá haglið, þá þrumueldana, þá sléttueldana, þá vetrarkuldana, þá sumarhitana, þá flugurnar, þá flærnar og seinast veggjalýsnar“. Hann fjallar í nokkru máli um hvern þessara ókosta, og kemur að að lokum að flugunum, sem eru „margskonar og allar leiðinlegar“ – mosquitos, bolahundar, sandflugur, húsflugur. Svo koma flærnar ... og: „Þá eru nú eftir **veggjalýsnar**, sem eru einna ljótastar af öllum þessum smákvikindum; þær eru á stærð við litlar færilýs, og eru mikið algengar í gömlum og lélegum húsum, en í nýjum húsum eru þær ekki, og með góðri pössun er hægt kostnaðarlítið að verja flest hús fyrir þeim.“

Svo mörg voru þau orð. Í ljósi lýsinganna í innskotsgrein C er þó ef til vill aðeins ofsagt um húsvörnina í lok síðustu málsgreinar.

Deilur um vesturferðir stóð fram á næstu öld en það hljóðnaði mjög um *Cimex lectularius* í þeirri umræðu um þetta leyti – enda var hún nú komin til gamla landsins án nokkurra afskipta vesturfara.

SAMNORRÆNAR VEGGJALÝS

Eins og Karl Skírnisson bendir á er orðið *veggjalús* ekki heppilegt heiti á söguhetju okkar, af því hún er alls ekki lús, heldur títa. Sem sjá má að ofan hefur heitið stundum verið notað um veggjatítluna, sem er heldur ekki heppilegt af því hún er bjalla, ekki lús.

Þessi misskilningur er reyndar ekki íslenskur því allt bendir til að orðið sé komið hingað úr grannmálum okkar. Á dönsku heitir dýrið (eða bæði dýrin) *væggelus* frá því snemma á 18. öld að minnsta kosti – og þar hefur það tekið sér verðugan sess í orðskviðum Dana: Tre ting gør ondt i bondens hus: Ond kvinde, røg og væggelus.¹⁵ Reyndar er blóðsugan núna kölluð líka *sengelus* á dönsku.

Svíar: *vægglus*, og á fornsænsku *væggia lus*.¹⁶ Færeyingar nota sama orð og við, *veggjalús* (frb. vedsja-), en Norðmenn fara á undan með góðu for-dæmi og reyna að vera akkúrat í skordýraheitunum. Í stóru norsku netorðabókinni fæst vissulega svar við leit að *veggelus*, en það svar er: „misvisende navn på veggedyr“.¹⁷

CIMEX LECTULARIUS Í ÍSLENSKUM BÓKMENNTUM

Það er alkunna að öll lífsreynsla og umhugsan Íslendinga finnur að lokum stað í bókmenntum þjóðarinnar – ekki síst kveðskapnum. Þetta á líka við um rúmtítuna eða veggjalúsina sem árið 1920 hélt innreið sína í litteratúr sögu-eyjunnar. Það var raunar skáld í Kaupmannahöfn sem ruddi henni brautina, og orti um atburði sem þar höfðu orðið – samskipti skordýrsins og efnaverkfræðistúdents nokkurs sem hafði leigt sér herbergi í stórborginni.

Veggjalúsarkvæði barst manna á milli í munnlegri geymd eða á lausum blöðum eins og ýmis annar kveðskapur Jóns Helgasonar prófessors og forstöðumanns Árnastofnunar, en rataði að lokum í heildarsafn höfundarins nokkru eftir andlát hans.¹⁸

Eftirtektaervert er nærfærin lýsing á at-gervi dýrsins og skapferli, og ekki síður samúð ljóðmælandans með því, jafnt í sigrum þess og lokaraun, þegar Geiri er frá því tekinn. Og hefur vart verið fegur ort um meindýr á íslensku.

Vörpulegt dýr er veggjalús,
vitni þess Geiri ber,
fluttur var hann í fagurt hús,
fullvel þar undi sér,
lofaði mjög sín höpp og hag
háttandi í dúnmjúkt ból;
en leyfa áttu engan dag
áður en rennur sól!

Þrútin af vonsku vagar fram
veggjalús býsna stór,
framan í Geira hristi hramm,
hugðist að fremja klór,
jafnskjótt og Geiri hræddur hrein
í holu lúsin þaut,
gægðist samt út það eiturbain
óðar en gólið þraut.

Veggjalúsinn með víðan skolt
veglegan kappann beit,
mannakjöt reyndist henni hollt,
horskjátan gerðist feit;
settur var Geiri á sjúkrahús,
sat þar með nöguð þjó,
Hungruð og voluð veggjalús
veslaðist upp og dó.

Lúkum vér þar veggjalúsarforsögu.

Höfundur þakkar Karli Skírnisyni aðstoð og velvild, einnig þeim Þorleifi Haukssyni og Þórunni Björnsdóttur fyrir hjálp við bókmenntakaflann.

Mörður er yfirlasari Náttúrufræðingsins og starfar í ReykjavíkurAkademíunni.

Netfang: mordurarna@gmail.com

HEIMILDIR

1. Beaver, P.C., Jung, R.C. & Cupp, E.W. 1984. Clinical parasitology. 9. útg. Lea & Febiger, Philadelphia. 915 bls.
2. Mullen, G. & Durden, M.A. (ritstj.). 2019. Medical and veterinary entomology. 3. útg. Academic Press, London o.v. 769 bls.
3. Szumlas, D. (ritstj.), 2019. Bed bugs – importance, biology, and control strategies. Armed forces pest management board technical guide no. 44. Silver Spring. 33 bls.
4. Geir Gígja. 1940. Veggjalýsna. Náttúrufræðingurinn 10. 44–48.
5. Sigurður H. Richter. 1989. Meindýr í heimahúsum. Bls. 139–170 í: Pöddur (ritstj. Hrefna Sigurjónsdóttir og Árni Einarsson). Rit Landverndar 9. Reykjavík.
6. Eggert Ólafsson. 1981. Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757. I–II. Þýð. Steindór Steindórssón. 365+396 bls. og myndsiður. Örn og Örlygur, Reykjavík. (Sjá I, bls. 352–361; II, bls. 59–60).
7. Mohr, N. 1786. Forsög til Islands Naturhistorie. Christian Friedrich Holm, Kaupmannahöfn.
8. Jón Pétursson. 1834. Lækningabók fyrir almúga. Møller, Kaupmannahöfn.
9. Þorvaldur Thoroddsen. 2003–2009. Landfræðissaga Íslands. 1–5. 2. útg. Ormstunga, Reykjavík.
10. Heilbrigðisskýrslur. 1881–1950. Árlegar skýrslur frá landlækni eftir skýrslum héraðslækna og öðrum heimildum. Landlæknisembættið, Reykjavík.
11. Jón Jónsson. 1936. Óþrifnaður. Lys, kláði, veggjalys, húsaskitur, flugur, mölur og flær. Lífið 1(3). 263–270.
12. Frístrup, B. 1945. Hemiptera 1. Heteroptera and Homoptera Auchenorrhyncha. Í: The Zoology of Iceland III. Einar Munksgaard, Kaupmannahöfn.
13. Geir Gígja. 1944. Meindýr í húsum og gróðri og varnir gegn þeim. Handbók og námsbók. Jens Guðbjörnsson, Reykjavík. 235 bls.
14. Trausti Einarsson. 19 87. Hvalveiðar við Ísland 1600–1939. Studia historica 8. Menningarsjóður, Reykjavík. 177+32 bls. (2. útg./pr. Háskólaútgáfan, Rv. 1998).
15. Smári Geirsson. 2015. Stórhvalveiðar við Ísland til 1915. Sögufélag, Reykjavík. 586 bls.
16. Sveinn Þórðarson. 1945. Stórvirt skordýraeitur. Náttúrufræðingurinn 14. 187–188.
17. Ásgeir Einarsson. 1946. DDT-lúsa- og flugnaeitur. Dýralæknabálkur. Freyr 41. 240.
18. Ásmundur Reykdal. 1989, 8.10. Morgunblaðið, bls. 35c.
19. Umhverfisstofnun. á.á. Upplýsingar um veggjalús. 4 bls. Á vefsetri stofnunarinnar (sótt 22.5 2023): <https://hsl.is/wp-content/uploads/2017/10/Veggjal%C3%BAs.PDF.pdf>
20. Guðmundur Hannesson. 1989, 8.10. Veggjalús í Reykjavík. Mannesk og blóðþyrst. Fréttaljos úr fortíð. Morgunblaðið, bls. 35c.
21. Reglugerð um bann við notkun tiltekinnna eitrefna og hættulegra efna nr. 449/1996.
22. Erla Salómonsdóttir. 1970. DDT í fiski og fiskafurðum. Tímarit um lyfjafræði 5. 3–10.

UM HÖFUNDINN

Karl Skírnisson (f. 1953) lauk BS-prófi í líffræði við Háskóla Íslands árið 1977, BS-Honours-prófi við sama skóla árið 1979 og doktorsprófi frá Háskólanum í Kiel í Þýskalandi árið 1986. Karl vann á Tilraunastöð Háskóla Íslands í meinafræði að Keldum á árunum 1979 til 1981. Frá 1987 hefur hann verið þar í fullu starfi við rannsóknir á sníkjudýrum og dýrasjúkdómum.

Karl Skírnisson | Tilraunastöð Háskóla Íslands í meinafræði að Keldum við Vesturlandsveg, IS-112 Reykjavík | karlsk@hi.is

HEIMILDIR FORSÖGUPÁTTAR

1. Keyser, R. og Munch, P.A. (útg.) 1848. Norges Gamle Love indtil 1387 II. Stórþingið, Christianíu. 10+523 bls. (Hirðskráin bls. 387–450; tilv. bls. 427).
2. Jón Már Halldórsson 2004, 22.11. Hvað er veggjatitla? Vísindavefurinn. Slóð (sótt 25.5. 2023): <http://visindavefur.is/svar.php?id=4622>.
3. Jón Árnason 1994. Nucleus latinitatis ... Ný útgáfa. Umsjón: Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon. Orðfræðirit fyrri alda 3. Orðabók Háskólans, Reykjavík. (Tilv. bls. 33; frumútg. Skálholti 1738).
4. Jón Árnason 1734. Lexidion Latino-Islandicum Grammaticale. Það er Glosna Kver a Latinu og Islensku ... Skálholti. (Samsvarandi glósa bls. 39).
5. Björn Halldórsson 1992. Orðabók. Íslensk-latnesk-dönsk. Ný útgáfa. Umsjón: Jón Aðalsteinn Jónsson. Orðfræðirit fyrri alda 2. Orðabók Háskólans. Reykjavík. (Tilv. bls. 502; frumútg.: Lexicon islandico-danicum ... Kaupmannahöfn 1814; fletturnar bls. 418). – Orðabókin var gefin út átján árum eftir lát höfundar og gekk vinur Íslendinga, Rasmus Kristján Rask, frá handritinu til prentunar. Hann bætti dönskum skýringum við latneskar skýringar Björns í Sauðlauksdal.
6. AM 433 fol., handrit í Árnasafni í Höfn. Uppskrift Jakobs Benedikssonar á orðfræðideild Árnastofnunar, og orðalisti, sem Kristín Bjarnadóttir vann, á netinu: <https://www.arnastofnun.is/is/safn-ur-ordabokarhandriti-jons-olafs-sonar-ur-grunnnavik>
7. Rit þess konunglega íslenska landsuppfræðingarfélags X. 1790. 175–264. (Tilv. bls. 237).
8. Rit þess konunglega íslenska landsuppfræðingarfélags XIII. 1794. 1–85. (Tilv. bls. 71). Sveinn Þýddi niðurlag ritsins í þetta hefti, en hina fyrri hluta Guðmundur Þorgrímsson, prestur á Lambastöðum á Seltjarnarnesi.
9. Benedikt Gröndal 1878. Dýrafræði. Ísafold, Reykjavík. 169 bls. (Tilv. bls. 104).
10. Þórarinn Böðvarsson 1874. Lestrarabók handa alþýðu á Íslandi. Höf., Kaupmannahöfn. 423 bls. (Tilv. bls. 185).
11. Guðjón Arngrímsson 1997. Nýja Ísland. Örlagasaga vesturfaranna í máli og myndum. Mál og menning, Reykjavík. 334 bls. (Visað til bls. 34–43, 69 o.áfr.).
12. Gísli Jónasson 1890, 16.7. Fyrirlestur um Ameríku. Ísafold. 225–226. (Tilv. bls. 225).
13. Möðruvellingur 1893, 11.8. Til „eins“. Þjóðólfr. 150–151. (Tilv. bls. 151). – *bolahundar* – e. bullfly, gadfly; fluga af kleggjaætt, fer um í stórum og þéttum hópum; *skonkur*: skunkur.
14. Sveinn Brynjólfsson 1892, 1.9. Kafli úr ferðasögu Sveins Brynjólfssonar um Ameríku og til Canada (Niðurlag). Landnemin. Fréttir frá Canada og Íslendingum þar. 3–4. (Tilv. bls. 3).
15. Ordbog over det danske sprog. Slóð: <https://ordnet.dk/ods> (Væggelus; I rög 3.1).
16. Svenska Akademiens Ordböcker. Slóð: <https://svenska.se/> (vægglus).
17. Sjá á slóðinni: ordbokene.no
18. Jón Helgason 1999. Úr landsuðri og fleiri kvæði. Umsjón með útgáfu: Kristján Árnason. Mál og menning, Reykjavík. 167 bls. (Tilv. bls. 141). – *leyfa*: lofa, hrósa.